

Ελληνική Εταιρεία Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας Παιδιού και Εφήβου

ΠΑΙΔΙ ΚΑΙ ΕΦΗΒΟΣ

Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία

ΤΟΜΟΣ 8

ΑΝΟΙΞΗ 2006

ΤΕΥΧΟΣ 1

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ

Η ΜΟΝΑΞΙΑ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΜΕ ΠΡΩΙΜΟ ΨΥΧΙΚΟ ΤΡΑΥΜΑ:
ΤΙ ΜΑΘΑΙΝΟΥΜΕ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
ΤΗΣ ANNA FREUD;

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ορφανά παιδιά, παιδιά που έζησαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, παιδιά με πατέρα στο στρατό και μητέρα σε πολεμικές υπηρεσίες, παιδιά με προβλήματα υγείας λόγω μακράς παραμονής σε καταφύγια, παιδιά που αποχωρίστηκαν τους γονείς τους λόγω της εκκένωσης του Λονδίνου κ.ά. –όλα αυτά στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου–, παρατηρήθηκαν από την Anna Freud και τις συνεργάτιδες της, κυρίως τη φίλη της ψυχολόγο Dorothy Burlingham και την αδελφή νοσοκόμο Sophie Dann, στο ίδρυμα Hampstead Nurseries που ίδρυσε η ίδια στο μεταπολεμικό Λονδίνο για την περίθαλψη και τη φροντίδα των παιδιών αυτών (Freud & Burlingham, 1944, 1973· Freud & Dann, 1951).

Πρόκειται για ένα πλουσιότατο υλικό καταγεγραμμένων παρατηρήσεων για την ψυχική κατάσταση των παιδιών κατά την είσοδό τους στο ίδρυμα, τις δυσκολίες προσαρμογής και τις εσωτερικές συγκρούσεις που βίωναν, καθώς και τις σταδιακές αλλαγές που επήλθαν σε αυτά. Το υλικό αυτό όμως, όπως επισήμαναν οι Fonagy, Target, Steele και Gerber (1995), δεν αξιοποιήθηκε από την ίδια την Anna Freud στο βαθμό που θα έπρεπε, για τη μελέτη του πρώιμου τραύματος στα παιδιά και για τη διαμόρφωση της αναπτυξιακής της θεωρίας (π.χ., A. Freud, 1965).

Στην εργασία αυτή, εστιάζουμε την προσοχή μας στις παρατηρήσεις της Anna Freud για τη μοναξιά των παιδιών αυτών. Πρόκειται για τις παρατηρήσεις στις οποίες αναφέρεται σαφώς η λέξη «μοναξιά» (loneliness), αλλά και αυτές στις οποίες χρησιμοποιείται η λέξη «μόνος/μόνη» (alone). Αναμένεται ότι η μοναξιά θα συνιστά για τα παιδιά με πρώιμο ψυχικό τραύμα μια εμπειρία ιδιαίτερα επώδυνη και αποκλίνουσα από την οδό της ομαλής ανάπτυξης. Το φαινόμενο της μοναξιάς γενικά (π.χ., Replau & Perlman, 1982· Weiss, 1973) και στα παιδιά ειδικότερα (Rotenberg & Hymel, 1999) είναι λίγο μελετημένο, θεωρητικά και εμπειρικά. Επιπλέον, ελάχιστες είναι μέχρι σήμερα διεθνώς οι μελέτες πάνω στις απόψεις για τη μοναξιά μεγάλων θεωρητικών και ερευνητών της ανάπτυξης (π.χ., S. Freud, A. Freud, D.W. Winnicott, J. Bowlby, M. Mahler, D. Stern κ.ά.) και ιδίως για τις απαρχές, τις αναπτυξιακές ρίζες της μοναξιάς (βλ. και Γαλανάκη, 2003α· Galanaki, in preparation).

Επώδυνη, κυριολεκτική και ευεργετική μοναξιά: Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις

Ένας ορισμός της επώδυνης μοναξιάς (loneliness), όπως προκύπτει από μια σχετικά πρόσφατη ανασκόπηση των σχετικών θεωρητικών και ερευνητικών μελετών σε παιδιά και εφήβους (Rotenberg & Hymel, 1999), είναι ότι πρόκειται για μια πανανθρώπινη και

συχνή εμπειρία, με διαστάσεις συναισθηματικές, γνωστικές, κινητοποιητικές και συμπεριφορικές. Το παιδί βιώνει υποκειμενική δυσφορία (οδύνη), νιώθει μόνο, απομονωμένο, αποκλεισμένο, ενώ την ίδια στιγμή επιθυμεί να διατηρήσει, να αποκαταστήσει ή να ανανεώσει τις σχέσεις του. Τα ίδια τα παιδιά σχολικής ηλικίας, όπως έχει δείξει η σχετική έρευνα (Hymel, Tarulli, Hayden Thomson & Terrell-Deutsch, 1999· Γαλανάκη, 2003γ), δίνουν ορισμούς της μοναξιάς που περιλαμβάνουν τις ακόλουθες διαστάσεις: α) τη *συναισθηματική διάσταση*, δηλαδή την αντίληψη ότι η μοναξιά είναι μια επώδυνη συναισθηματική εμπειρία, που συνδέεται κυρίως με τη λύπη και την ανία· β) τη *γνωστική διάσταση*, δηλαδή την αντίληψη ότι η μοναξιά προκύπτει από τα ελλείμματα στις διαπροσωπικές και τις κοινωνικές σχέσεις, από την ελλιπή ικανοποίηση βασικών διαπροσωπικών και κοινωνικών αναγκών, όπως η συντροφικότητα, η ενσωμάτωση, η υλική υποστήριξη-ασφάλεια, η συναισθηματική υποστήριξη-αυτοαποκάλυψη, η στοργή, η αξιόπιστη συμπαράσταση, η καθοδήγηση, η ενίσχυση της προσωπικής αξίας και οι ευκαιρίες για παροχή φροντίδας· και γ) τη *διάσταση των διαπροσωπικών πλαισίων*, δηλαδή την αντίληψη ότι η μοναξιά εμφανίζεται μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια που αφορούν στο σωματικό αποχωρισμό (απώλεια, μετακίνηση και προσωρινή απουσία) και την ψυχική απομάκρυνση (σύγκρουση, απόρριψη-εγκατάλειψη, διάλυση σχέσεων, περιορισμό, αποκλεισμό και αγνόηση-αδιαφορία). Ακόμα και τα νήπια (5-7 ετών) έχει διαπιστωθεί ότι μπορούν να δώσουν έναν έγκυρο ορισμό της μοναξιάς, δηλαδή έναν ορισμό που περιλαμβάνει το «είμαι μόνος» και το «νιώθω λύπη» (Cassidy & Asher, 1992).

Υπάρχει όμως και η *κυριολεκτική μοναξιά* (aloneness), δηλαδή η ουδέτερη, αντικειμενική κατάσταση κατά την οποία δεν υπάρχουν άλλοι άνθρωποι γύρω. Η επώδυνη μοναξιά είναι δυνατόν να προκύψει από την κυριολεκτική μοναξιά, αλλά όχι πάντα. Ακόμα, η *ευεργετική μοναξιά* (solitude) είναι η εκούσια, συνήθως κυριολεκτική, μοναξιά κατά την οποία λαμβάνει χώρα ανάπτυξη της προσωπικότητας και δημιουργική δραστηριότητα. Επομένως η κυριολεκτική μοναξιά μπορεί να οδηγήσει στην επώδυνη μοναξιά ή σε μια ενεργό, εποικοδομητική χρήση του χρόνου όπου κανείς είναι μόνος, δηλαδή στην ευεργετική μοναξιά. Επίσης, είναι δυνατόν κάποιος να βιώνει επώδυνη μοναξιά ακόμα κι όταν δεν είναι κυριολεκτικά μόνος. Η επώδυνη μοναξιά είναι μια υποκειμενική συνθήκη που βιώνεται ακόμα κι όταν είναι άλλοι –σημαντικοί ή όχι– παρόντες. Αλλά και η ευεργετική μοναξιά δεν ταυτίζεται με την απουσία των άλλων· μπορεί κάποιος να τη βιώνει ακόμα και μέσα στο πλήθος (Buchholz, 1997· Larson, 1999· Replau & Perlman, 1982· Rubenstein & Shaver, 1982· Storr, 1988).

Η μοναξιά και το άγχος αποχωρισμού: Πώς συνδέονται;

Κατά την παλαιότερη άποψη που διατύπωσε ο πρωτοπόρος μελετητής της μοναξιάς κοινωνιολόγος Robert Weiss (1987, σ. 10), η μοναξιά «πρέπει να είναι άγχος αποχωρισμού χωρίς αντικείμενο» (ας σημειωθεί ότι ο Weiss υιοθετούσε τη «θεωρία του δεσμού», που διατύπωσε ο Bowlby). Υπό συνθήκες στρες, ενεργοποιείται στο άτομο το σύστημα του δεσμού (attachment system) και τότε το άτομο θα νιώσει την ανάγκη για την παρουσία της μορφής δεσμού. Αν αυτή η μορφή δεσμού δεν είναι διαθέσιμη, το άτομο θα βιώσει μοναξιά. Ο Weiss (1987) διευκρινίζει ότι πρόκειται για το ενήλικο άτομο, πράγμα σύμφωνο με την ήδη εκφρασμένη άποψή του ότι η μοναξιά εμφανίζεται μόνο από την εφηβεία και μετά, καθώς «εγκαταλείπονται οι γονείς ως μορφές δεσμού»

(Weiss, 1973, σ. 90). Η άποψη αυτή δεν ισχύει πλέον, πρώτον, γιατί η σύγχρονη έρευνα έδειξε, όπως σημειώσαμε παραπάνω, ότι ακόμα και τα πολύ μικρά παιδιά βιώνουν μοναξιά και έχουν την ικανότητα να την περιγράψουν με το λόγο και, δεύτερον, γιατί στην εφηβεία δεν εγκαταλείπονται οι γονείς ως μορφές δεσμού.

Σύμφωνα με άλλες, περισσότερο ισχύουσες απόψεις, ο φόβος της μοναξιάς είναι ουσιαστικά το άγχος αποχωρισμού. Η επίσης πρωτοπόρος μελετήτρια της μοναξιάς ψυχίατρος Frieda Fromm-Reichmann (1959/1990, σ. 327) υποστήριξε ότι υπάρχει «μια εννοιολογική διάχυση ανάμεσα στο άγχος και στη μοναξιά», που έχει τις ρίζες της ακριβώς στο *φόβο της μοναξιάς*. Και πρόσθεσε ότι αυτό που οι ψυχίατροι ονομάζουν άγχος αποχωρισμού θα μπορούσε να περιγραφεί και ως φόβος της μοναξιάς. Συνεχιστές των απόψεων της Fromm-Reichmann (π.χ., Mendelson, 1990, σ. 336) υποστήριξαν ότι «ο φόβος της μοναξιάς ίσως οφείλεται εν μέρει στο άγχος αποχωρισμού ή, με άλλους όρους, στο φόβο απώλειας του αντικειμένου». Το άγχος αποχωρισμού εμφανίζεται όταν υπάρχει πραγματική ή αναμενόμενη απώλεια του αντικειμένου και συνοδεύεται από αντιδράσεις διαμαρτυρίας και θυμό. Αντίθετα, η μοναξιά πλησιάζει περισσότερο τη λύπη, την κατάθλιψη, τη μελαγχολία και συνοδεύεται συχνά από την παθητική στάση, η οποία εκφράζεται ως απροθυμία του ατόμου να διορθώσει ή να αντισταθμίσει την απώλεια ή την απουσία, ή να τη μετατρέψει σε δημιουργική δραστηριότητα.

Τέλος, μια κάπως διαφορετική από την προηγούμενη άποψη είναι ότι το άγχος αποχωρισμού είναι μια προειδοποίηση, ένα *σήμα*, κατά τη φροϋδική έννοια (Freud, 1926/1953b), ότι επίκειται η επώδυνη μοναξιά, ώστε το άτομο να κάνει ό,τι μπορεί για να την αποφύγει (περισσότερα για τη σχέση άγχους και μοναξιάς θα αναφερθούν παρακάτω, στο υποκεφάλαιο *Ο φόβος της μοναξιάς στα παιδιά του ιδρύματος*).

Οι δεσμοί με τους ενήλικους και οι παιδικές φιλίες στο ίδρυμα

Ο δεσμός των παιδιών, τα οποία παρατήρησε η Anna Freud και οι συνεργάτιδες της, με τα σημαντικά πρόσωπα ήταν *ανασφαλής* (insecure attachment) και το *άγχος αποχωρισμού*, ως προειδοποίηση ότι επίκειται εξαιρετικά επώδυνη, κυριολεκτική, μοναξιά, εντονότατο, μιλώντας με όρους της θεωρίας του Bowlby (1973b) (βλ. και Βορριά, 2005· Βορριά & Παπαληγούρα, 1999). Επίσης, όπως θα γίνει φανερό αμέσως παρακάτω, τα παιδιά αυτά είχαν οπωσδήποτε διαταραχή δεσμού – για παράδειγμα, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι είχαν «διαταραχή του άγχους αποχωρισμού» και «αντιδραστική διαταραχή του δεσμού της βρεφονηπιακής ηλικίας», σύμφωνα με τα σύγχρονα κριτήρια του DSM-IV (1994).

Στα παιδιά που δεν είχαν διαμορφώσει ποτέ στη ζωή τους δεσμό με ένα σημαντικό ενήλικο πρόσωπο –ήταν τα έξι ορφανά παιδιά που έζησαν, από την ηλικία των 6 έως την ηλικία των 12 μηνών, για δύο με τρία χρόνια στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Theresienstadt και είχαν δεθεί πολύ μεταξύ τους– το άγχος αποχωρισμού εκδηλωνόταν σε σχέση με τους συνομηλικούς τους: ήθελαν να είναι πάντα μαζί και, όταν αυτό δε συνέβαινε, εκδήλωναν μεγάλη ανησυχία, διαμαρτύρονταν, διαρκώς ρωτούσαν πού βρίσκονται τα άλλα παιδιά και δεν απολάμβαναν τίποτα. Επιπλέον, εκδήλωναν πολύ συχνά συμπεριφορές φροντίδας το ένα στο άλλο, ίσως σε μια προσπάθεια να ικανοποιήσουν μια βασική διαπροσωπική ανάγκη, την ανάγκη για παροχή φροντίδας, την οποία ακριβώς είχαν στερηθεί από τους ενήλικους.

Παρά τις ιδιαίτερα τραυματικές εμπειρίες που βίωσαν αυτά τα έξι παιδιά, δεν αποδιοργανώθηκαν ψυχικά, όπως παρατήρησε η Anna Freud. Αυτό το απέδωσε στην προστατευτική επίδραση των σχέσεων με τους συνομηλίκους. Για μια πληρέστερη ερμηνεία αυτού του φαινομένου, θα πρέπει εδώ να αναφερόμαστε στην τυπολογία της μοναξιάς που διατύπωσε ο Weiss (1973), η οποία είναι σχεδόν η μόνη γενικά αποδεκτή και εμπειρικά τεκμηριωμένη διάκριση ειδών μοναξιάς. Είναι η διάκριση σε *συγκινησιακή μοναξιά* (emotional loneliness) και σε *κοινωνική μοναξιά* (social loneliness). Η συγκινησιακή μοναξιά απορρέει από την απουσία ενός στενού διαπροσωπικού δεσμού και μειώνεται με τη δημιουργία ενός τέτοιου δεσμού ή την αποκατάσταση του απολεσθέντος. Χαρακτηρίζεται από την αίσθηση της πλήρους απομόνωσης και του άδειου εσωτερικού κόσμου. Στον ενήλικο, υποστήριξε ο Weiss (1973), η συγκινησιακή μοναξιά είναι η αναβίωση του άγχους αποχωρισμού του παιδιού, που νιώθει ότι έχει εγκαταλειφθεί από τους γονείς του. Αντίθετα, η κοινωνική μοναξιά απορρέει από την απουσία ενός κοινωνικού δικτύου στο οποίο μετέχει, ανήκει το άτομο και μειώνεται με την πρόσβαση σε ένα τέτοιο δίκτυο. Χαρακτηρίζεται από ανία, αίσθηση της έλλειψης σκοπού, αποξένωση και περιθωριοποίηση.

Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι αυτά τα έξι παιδιά βίωναν συγκινησιακή μοναξιά στις σχέσεις με τους γονείς (και τα υποκατάστατα των γονέων), αλλά στις σχέσεις με τους συνομηλίκους τους η κατάσταση ήταν πολύ καλύτερη. Όπως έχει δείξει η σύγχρονη έρευνα στο πεδίο της μοναξιάς των παιδιών (π.χ., Hayden, 1989· Hoza, Bukowski & Beery, 2000· Parker & Asher, 1993· Qualter & Munn, 2002), στις σχέσεις με τους συνομηλίκους το παιδί είναι δυνατόν να βιώσει συγκινησιακή μοναξιά όταν απουσιάζει η στενή, αμοιβαία δυαδική φιλία (ή υπάρχει, αλλά η ποιότητά της δεν είναι καλή) και κοινωνική μοναξιά όταν το παιδί δε γίνεται αποδεκτό από την ομάδα των συνομηλίκων (παραμελείται, απορρίπτεται, θυματοποιείται). Τα παιδιά του ιδρύματος φαίνεται ότι ήταν προστατευμένα από τη συγκινησιακή και την κοινωνική μοναξιά στις σχέσεις με τους συνομηλίκους τους, καθώς ικανοποιούσαν, έως ένα βαθμό τουλάχιστον, κάποιες βασικές διαπροσωπικές και κοινωνικές ανάγκες τους, όπως είναι η συντροφικότητα (π.χ., στο παιχνίδι), η υλική υποστήριξη-ασφάλεια (π.χ., μέσω της παροχής τροφής), η ενίσχυση της προσωπικής αξίας (π.χ., να νιώθει ότι το υπολογίζουν, ότι αξίζει στα μάτια του άλλου· βλ. και το «καθρέφτισμα» κατά Winnicott, 1971) και οι ευκαιρίες για παροχή φροντίδας (όπως τις διατύπωσε ο Weiss, 1974 και τις διαπίστωσαν ερευνητικά στα παιδιά οι Hymel et al., 1999).

Γενικά οι δεσμοί των παιδιών του ιδρύματος της Anna Freud με τους συνομηλίκους τους ήταν ισχυροί – είτε γιατί βρέθηκαν μαζί στο στρατόπεδο συγκέντρωσης, όπως είδαμε παραπάνω, είτε γιατί η ζωή στο ίδρυμα είναι εξ ορισμού ομαδική (ως «πείραμα ομαδικής ανατροφής», κατά την έκφραση της Freud). Από τη μια πλευρά, οι στενές αυτές σχέσεις προστατεύσαν τα παιδιά από την ψυχική αποδιοργάνωση. Η κατάσταση αυτή φέρνει στο νου τα γνωστά πειράματα του Harry Harlow (Harlow & Mears, 1979) με τους πιθήκους ρέζους, στα οποία βρέθηκε ότι όσοι μεγάλωσαν χωρίς μητέρα αλλά είχαν επαφές με συνομηλίκους είχαν καλύτερη προσαρμογή από όσους μεγάλωσαν χωρίς καμία επαφή.

Από την άλλη πλευρά όμως, οι σχέσεις με τους συνομηλίκους αποτέλεσαν το πεδίο εκδήλωσης άγχους αποχωρισμού και επώδυνης μοναξιάς, που ήταν πιο έντονα απ' ό,τι κάτω από φυσιολογικές συνθήκες – όπως παρατηρήθηκε και στα πειράματα του

Harlow. Επίσης, οι φιλίες είχαν αξιοσημείωτη διάρκεια για μια ηλικία τόσο μικρή όσο η νηπιακή. Ο αποχωρισμός του παιδιού από το φίλο του, ο οποίος επέστρεφε στη φυσική του οικογένεια ή υιοθετούνταν, προκαλούσε επώδυνη μοναξιά στο παιδί που παρόμοια με το ίδρυμα (Freud & Burlingham, 1944):

Ο Reggie, από την ηλικία των δεκαοκτώ μέχρι την ηλικία των είκοσι μηνών, και ο Jeffrey, από την ηλικία των δεκαπέντε μέχρι την ηλικία των δεκαεπτά μηνών, είχαν γίνει πολύ στενοί φίλοι. Έπαιζαν πάντα μαζί και σπάνια πρόσεχαν τα άλλα παιδιά. Η φίλια αυτή μετρούσε περίπου δύο μήνες, όταν ο Reggie επέστρεψε στο σπίτι του. Του Jeffrey τού έλειπε πολύ ο φίλος του. Δεν έπαιζε σχεδόν καθόλου τις επόμενες ημέρες και πιπίλιζε τον αντίχειρά του πιο συχνά από ό,τι συνήθως. (σ. 48-49)

Μόνο ένα από τα παιδιά αυτά, η Ruth, είχε διαμορφώσει στο στρατόπεδο συγκέντρωσης μια σχέση με ένα μητρικό υποκατάστατο και βίωσε μεταγενέστερους επαναλαμβανόμενους αποχωρισμούς. Στα Hampstead Nurseries έδειξε έντονη προτίμηση σε μια συγκεκριμένη τροφό-αδελφή, εκδήλωσε συμπεριφορά απαιτητική, επιθετικά κτητική, επιθυμία για αποκλειστική προσοχή, καθώς και συμπεριφορές ζήλιας και ανταγωνισμού προς τα άλλα παιδιά. Στην περίπτωση αυτή το έντονο άγχος αποχωρισμού εκδηλωνόταν σε σχέση με αυτό το ενήλικο πρόσωπο.

Με την πάροδο του χρόνου, όσα από τα παιδιά (του στρατοπέδου συγκέντρωσης αλλά και των άλλων κατηγοριών) άρχιζαν να διαμορφώνουν τις πρώτες θετικές σχέσεις με μέλη του προσωπικού του ιδρύματος δυσχεραζόταν όταν κάποιος από αυτούς απουσίαζε και ήθελαν να μάθουν πού βρισκόταν και τι έκανε κατά την απουσία του. Αυτή είναι η μοναξιά με τη συνήθη της έννοια, δηλαδή κατά την απουσία ενός συγκεκριμένου προσώπου, με το οποίο ο άνθρωπος έχει διαμορφώσει στενό δεσμό.

Ιδιαίτερα τα παιδιά εκείνα του ιδρύματος τα οποία είχαν βιώσει επαναλαμβανόμενους αποχωρισμούς είχαν αποσύρει αρχικά τη συναισθηματική επένδυσή τους από όλα τα αντικείμενα, αργότερα όμως παρατηρήθηκε ότι αρκετά από αυτά «γαντζώνονταν» σε οποιοδήποτε μέλος του προσωπικού είχε αναλάβει τη φροντίδα τους (π.χ., ήθελαν να κρατούν διαρκώς το χέρι του) και ασχολούνταν συνεχώς, όπως φαινόταν στο λόγο τους, με την εγγύτητα με το πρόσωπο αυτό και τον πιθανό αποχωρισμό από αυτό. Η Anna Freud (Freud & Burlingham, 1973, σ. 82) ονομάζει αυτές τις σχέσεις «βίαιους δεσμούς» (violent attachments). Επίσης, γράφει ότι τα παιδιά αυτά εκδήλωναν «πέινα» για ένα μητρικό πρόσωπο:

Τα παιδιά που ένιωθαν πραγματικά ασφαλή με τους γονείς τους ή με τα υποκατάστατα των γονέων δε σχολιάζουν αυτό το γεγονός [την κατοχή του αγαπημένου προσώπου]. Αποδέχονται αυτό που τους προσφέρεται ως ένα φυσικό δικαίωμά τους, χωρίς να κάνουν σχόλια πάνω σε αυτό. Τα παιδιά εκείνα όμως που έχουν βιώσει την εμπειρία της μοναξιάς, της απώλειας και του πόθου για τα αγαπημένα πρόσωπα και φοβούνται μήπως η εμπειρία αυτή επαναληφθεί γαντζώνονται με υπερβολική εμμονή στα αντικείμενα αγάπης, σαν να προσπαθούν διαρκώς να καθησυχάσουν τον εαυτό τους. (σ. 443)

Με παρόμοια «γλώσσα» ο Kohut (1971) ερμηνεύει την πείνα για αντικείμενα ως αποτέλεσμα της ανάγκης του παιδιού να αντικαταστήσει λειτουργίες της ψυχικής του δομής οι οποίες δεν έχουν εγκαθιδρυθεί. Υπάρχει πείνα και όχι πόθος ή νοσταλγία για τα αντικείμενα.

Ορισμένα άλλα παιδιά «περιπλανώνταν» ανάμεσα στις διαθέσιμες μορφές των ε-νηλίκων και δυσκολεύονταν να επιλέξουν μία από αυτές και να δεθούν μαζί της, είτε γιατί ο αριθμός των αποχωρισμών που είχαν βιώσει ήταν μεγάλος είτε γιατί η σχέση τους με τη μητέρα, προτού συμβεί η απώλεια ή ο αποχωρισμός, δεν ήταν η καλύτερη δυνατή. Στα παιδιά αυτά ο δεσμός ήταν *αδιαφοροποίητος* ή *διάχυτος*, δηλαδή χαρακτηριζόταν από κοινωνικότητα χωρίς διακρίσεις, από υπερβολική οικειότητα με σχετικά άγνωστα πρόσωπα και από ανικανότητα διαμόρφωσης ενός πρόσφορου επιλεκτικού δεσμού (σύμφωνα και με τα κριτήρια του DSM-IV για την αντιδραστική διαταραχή του δεσμού της βρεφονηπιακής ηλικίας). Η αναζήτηση της ανθρώπινης επαφής ήταν διαρκής και απεγνωσμένη, αλλά έως ένα σημείο. Ακολουθούσε η *απόσυρση της συναισθηματικής επένδυσης* από όλα τα αντικείμενα και μια εμπειρία βαθύτατης μοναξιάς, της οποίας τα χαρακτηριστικά θυμίζουν έντονα τον ορισμό της μοναξιάς που δόθηκε από έναν πρωτοπόρο μελετητή της, τον Harry Stack Sullivan (1953, σ. 290): «η εξαιρετικά δυσάρεστη και κινητοποιητική εμπειρία που συνδέεται με μια ανεπαρκή εκπόνηση της ανάγκης για ανθρώπινη οικειότητα, για διαπροσωπική οικειότητα» ή, ακόμη, το βασισμένο στον προηγούμενο ορισμό της μοναξιάς από τη Frieda Fromm-Reichmann (1959/1990, σ. 309): «Το είδος της μοναξιάς που συζητώ είναι μη εποικοδομητικό, αν όχι αποδιοργανωτικό, και εμφανίζεται, ή σε τελική ανάλυση οδηγεί, σε ψυχωτικές καταστάσεις». Ενδεχομένως να πρόκειται όχι ακριβώς για μια εμπειρία μοναξιάς, αλλά για ένα *βαθύτατο συναίσθημα απομόνωσης*, που προσομοιάζει με τη σχιζοειδή κατάσταση, όπως την περιέγραψαν, με αναφορά στα πρώιμα τραύματα της ζωής, ο Fairbairn (1952) και ο Guntrip (1968). Στα παιδιά με σοβαρό πρώιμο ψυχικό τραύμα υπάρχει κενό όχι μόνο ανάμεσα σε αυτά και στα αντικείμενα, αλλά και μέσα στα ίδια τα παιδιά.

Το κύριο γνώρισμα της μοναξιάς –η αίσθηση της α-τέλειας, ότι κάτι λείπει, ο πόθος και η νοσταλγία για ένα άλλο πρόσωπο, αυτό δηλαδή που την καθιστά οικουμενικό ανθρώπινο βίωμα– εμφανίζεται μόνο σε εκείνα τα παιδιά των ιδρυμάτων αυτών που είχαν την εμπειρία του δεσμού με ένα σημαντικό πρόσωπο, κυρίως γονέα ή/και συνομήλικο. Άλλωστε «η δυνατότητα για χωριστή ύπαρξη (*separateness*) προϋποθέτει την ύπαρξη κάποιας σχέσης» (Bergman, 1999, σ. xvi). Αν η εμπειρία του δεσμού έλειπε, τότε η μοναξιά συνοδευόταν από άγχος, καταθλιπτική ενοχή ή εχθρότητα, χαρακτηριζόταν από τρόμο και πανικό. Η εσωτερική, ψυχική πραγματικότητα ήταν άδεια, κενή, δεν είχε οικισθεί από εσωτερικευμένα αντικείμενα. Η Anna Freud (Freud & Burlingham, 1973) γράφει σχετικά:

[...] η παιδική αγάπη είναι το πρότυπο για όλες τις μεταγενέστερες σχέσεις αγάπης. Η ικανότητα για αγάπη –όπως και άλλες ανθρώπινες ικανότητες– πρέπει να γίνει αντικείμενο μάθησης και εξάσκησης. Σε όποια περίπτωση όμως, μέσω της απουσίας ή της διακοπής των προσωπικών δεσμών, χάνεται αυτή η ευκαιρία στην παιδική ηλικία, όλες οι μεταγενέστερες σχέσεις θα είναι αδύναμες, θα παραμένουν ρηχές. Το αντίθετο της ικανότητας αυτής για αγάπη δεν είναι το μίσος, αλλά ο εγωισμός. Τα συναισθήματα που πρέπει να κατευθυνθούν προς τα εξωτερικά αντικείμενα παραμένουν μέσα στο άτομο και χρησιμοποιούνται για την αγάπη προς τον εαυτό – και αυτό δε θεωρούμε ότι είναι ένα επιθυμητό αποτέλεσμα. (σ. 130)

Σε μια από τις ελάχιστες πρόσφατες σχετικές έρευνες σε νήπια και μικρά παιδιά (Berlin, Cassidy & Belsky, 1995) διαπιστώθηκε ότι η μοναξιά είναι αυξημένη στα παι-

διά 5-7 ετών τα οποία κατά το 12ο μήνα της ζωής τους εκδήλωναν ανασφαλής-αμφιθυμικό δεσμό (insecure-ambivalent attachment), όπως προέκυψε από τη δοκιμασία «Συνθήκη με τον Ξένο» (Ainsworth & Wittig, 1969). Σε μια άλλη έρευνα (Youngblade, Berlin & Belsky, 1999) διαπιστώθηκε ότι τα παιδιά 5-7 ετών που είχαν θετική στάση απέναντι στην κατάσταση της κυριολεκτικής μοναξιάς είχαν καλύτερη προσαρμογή, όπως την αξιολόγησαν οι δάσκαλοι. Αν και η διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στην οικογένεια και τη μοναξιά καθυστέρησε αρκετά, ωστόσο τα περισσότερα ευρήματα στηρίζουν τη σχέση ανάμεσα στον ανασφαλής δεσμό κατά τα πρώτα έτη της ζωής και στη μεταγενέστερη μοναξιά (για ανασκοπήσεις βλ. Rotenberg, 1999 και Γαλανάκη, 2003γ).

Αξιοποιώντας τη θεωρία του δεσμού που διατύπωσε ο Bowlby για να ερμηνεύσουν τις πηγές της μοναξιάς, οι Cassidy και Berlin (1999) πρότειναν ότι στο *εσωτερικό μοντέλο εργασίας* (internal working model) του ευάλωτου στη μοναξιά ανθρώπου υπάρχει η εξής αντίληψη για την *τριάδα* «μορφή δεσμού – εαυτός – άλλοι»: η *μορφή* με την οποία έχει διαμορφώσει το δεσμό δεν είναι διαθέσιμη ως πηγή στοργής και ανακούφισης και έτσι μένει με το διακαή πόθο για κάτι που του λείπει, αναζητά διαρκώς πρόσωπα για να γεμίσει το εσωτερικό κενό του· ο *εαυτός* του δε βρίσκει ικανοποίηση στις ανάγκες του, δεν είναι ικανός να προκαλεί την ανταπόκριση των άλλων, δεν αξίζει την αγάπη και τη φροντίδα τους και οι *άλλοι* γενικά είναι εχθρικοί, απορριπτικοί ή απλώς μη διαθέσιμοι και αδυνατούν να ικανοποιήσουν κυρίως την ανάγκη του για συντροφικότητα. Με βάση τις παρατηρήσεις της Anna Freud, υποθέτουμε ότι στην περίπτωση των παιδιών με ψυχικό τραύμα η διαμόρφωση ενός τέτοιου αναπαραστασιακού μοντέλου είναι πολύ πιθανή.

Ο φόβος της μοναξιάς και η αδυναμία των παιδιών του ιδρύματος να είναι μόνα

Είδαμε παραπάνω ότι ο φόβος της μοναξιάς είναι αυτό που συνδέει τη μοναξιά με το άγχος και ευθύνεται για την επικάλυψη των δύο αυτών εμπειριών. Από τις πρώτες παρατηρήσεις της μοναξιάς των παιδιών είναι η ακόλουθη παρατήρηση του Freud (1917/1963):

Οι πρώτες φοβίες καταστάσεων των παιδιών είναι για το σκοτάδι και τη μοναξιά. Η πρώτη διατηρείται συχνά σε ολόκληρη τη ζωή. Κοινό στοιχείο και των δύο είναι η επιθυμία για το απόν πρόσωπο που φροντίζει το παιδί, δηλαδή τη μητέρα. Άκουσα κάποτε ένα παιδί που φοβόταν το σκοτάδι να φωνάζει στο διπλανό δωμάτιο: «Θεία, μίλα μου, φοβάμαι». «Κι αν σου μιλήσω δηλαδή; Αφού δε με βλέπεις», του αποκρίθηκε εκείνη. Και το παιδί απάντησε: «Όταν κάποιος μιλάει, γίνονται όλα πιο φωτεινά». Η νοσταλγία που νιώθει κανείς στο σκοτάδι μετασηματίζεται σε φόβο για το σκοτάδι (σ. 414· ελαφρώς παραλλαγμένο το περιστατικό αυτό αναφέρεται και στο Freud, 1905/1953a, σ. 224).

Αναλύοντας το κείμενο αυτό του Freud, ο Bowlby (1973b) υποστηρίζει ότι η παρατήρηση του Freud για το σκοτάδι και τη μοναξιά «βρίσκεται στην καρδιά της θεωρίας του για το άγχος» (σ. 197). Και αυτό γιατί, όπως δηλώνει ο ίδιος ο Freud (1905/1953a, σ. 224), «το άγχος των παιδιών δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια έκφραση του γεγονότος ότι νιώθουν πως έχασαν το πρόσωπο που αγαπούν» (σ. 224). Ο φόβος του παιδιού να μείνει μόνο του μεταμφέζεται ορισμένες φορές σε φόβο του σκοταδιού, γιατί στο σκοτάδι τα παιδιά δεν μπορούν να δουν το αγαπημένο τους πρόσωπο.

Ο Freud (1926/1953b), στη μεταγενέστερη μελέτη του για το άγχος, επανήλθε στο θέμα της σύνδεσης του άγχους με το σκοτάδι και τη μοναξιά, διαπιστώνοντας ότι εκδηλώσεις του άγχους στο παιδί εμφανίζονται όταν το παιδί είναι μόνο του ή στο σκοτάδι ή μαζί με ένα άγνωστο πρόσωπο, αντί με αυτό που έχει συνηθίσει, όπως είναι η μητέρα του. Αυτές οι εκδηλώσεις, υποστήριξε, μπορούν να μειωθούν σε μια συνθήκη, κατά την οποία «το άγχος εμφανίζεται ως αντίδραση στην απώλεια του αντικειμένου, όπως τη νιώθει ο άνθρωπος» (σ. 137). Για να περάσει αργότερα ο Freud (1938/1964, σ. 199), αναθεωρώντας και συνοψίζοντας την αναπτυξιακή θεωρία του περί άγχους, στην αντίληψη του άγχους «ως σήματος που προειδοποιεί για τους κινδύνους οι οποίοι απειλούν την ακεραιότητα του Εγώ», δηλαδή το φόβο της αποδιοργάνωσης και του αφανισμού, ανάλογο με την ψυχωτική αντίδραση στη μοναξιά, την οποία περιέγραψαν, όπως είδαμε, ο Sullivan και η Fromm-Reichmann. Και ο Freud (1938/1964, σ. 200) πρόσθετε ότι η φροντίδα που παρέχουν οι γονείς προστατεύει τα βρέφη στην αρχή της ζωής από τους κινδύνους, αλλά «το τίμημα που πληρώνουν για την ασφάλεια αυτή είναι ο φόβος απώλειας της αγάπης τους». Την αίσθηση της αποστέρησης, της διαίρεσης και της εγκατάλειψης περιέγραψε και ο Erikson (1963), ως αντιμαχόμενη τη βασική εμπιστοσύνη, κατά τη βρεφική ηλικία. Το πρώιμο τραύμα, αυτό που συνιστά έναν από τους μεγαλύτερους ανθρώπινους φόβους, δηλαδή ο φόβος του βρέφους «μήπως το αφήσουν», είναι πιθανό να οδηγήσει τον άνθρωπο σε μια ψυχωτική κατάσταση σοβαρής αποξένωσης από τους άλλους ανθρώπους και απόσυρσης στον εαυτό του, σε μια σχεδόν αυτιστική απομόνωση. Και ο Bowlby (1973b, σ. 446) υποστήριξε ότι η μοναξιά είναι «μια ακόμα πιο δυσάρεστη ψυχικά εμπειρία για τα βρέφη και τα μικρά παιδιά, απ' ό,τι είναι για τους εφήβους και τους ενήλικους». Η άποψή του αυτή διατυπώθηκε στο πλαίσιο της κριτικής που άσκησε στις απόψεις του Sullivan (1953), κατά τις οποίες η μοναξιά εμφανίζεται μόνο από την προ-εφηβεία και μετά, με την ισχυροποίηση της ομάδας των συνομηλίκων.

Ο φόβος της μοναξιάς μπορεί να ερμηνευθεί και από *ηθολογική άποψη*. Θα μπορούσε να θεωρηθεί κατάλοιπο της φυλογενετικής μας καταγωγής, όταν στο μακρινό παρελθόν διακυβευόταν η επιβίωση του ανθρώπου που ήταν μόνος. Αυτό υποστήριξε ο William James (1890/1950, σ. 418), απηχώντας απόψεις του Δαρβίνου, με τη φράση «η πιο μεγάλη πηγή τρόμου στη βρεφονηπιακή ηλικία είναι η μοναξιά», αλλά και ο Bowlby (1973a, σ. 36), που έγραφε ότι «η μοναξιά είναι η αντίδραση στην απουσία των σημαντικών άλλων και βασίζεται σε μηχανισμούς που κάποτε πρέπει να είχαν συμβάλει στην επιβίωση του είδους και οι οποίοι παραμένουν μέχρι σήμερα κρίσιμοι για την ευημερία του ατόμου».

Στα παιδιά του ιδρύματος της Anna Freud, η απεγνωσμένη αναζήτηση της ανθρώπινης επαφής, η οποία εκφραζόταν λεκτικά και μη λεκτικά, οι βίαιοι δεσμοί και το «γάντζωμα», ο αδιαφοροποίητος δεσμός, το έντονο άγχος αποχωρισμού τόσο στις σχέσεις με τους ενήλικους, όσο και στις σχέσεις με τους συνομηλίκους, καθώς και η αδυναμία των παιδιών να ανεχθούν την κυριολεκτική μοναξιά είναι εκδηλώσεις ενδεικτικές του μεγάλου φόβου της μοναξιάς που βίωναν.

Και ας σημειωθεί ότι μπορεί κανείς να επικαλεστεί εδώ όχι μόνο τη θεωρία του δεσμού, αλλά και άλλες αναπτυξιακές προσεγγίσεις, που κάνουν λόγο για το *κράτημα* (holding) και την *εσωτερίκευση* ενός αξιόπιστου και σταθερού αντικειμένου, μιας *αρκετά καλής* (good enough) μητέρας (Winnicott, 1956/1958), για τη *μονιμότητα του συναι-*

σθηματικού αντικειμένου (emotional object constancy) που είναι το τελευταίο στάδιο της διαδικασίας αποχωρισμού-εξατομίκευσης (Mahler, Pine & Bergman, 1975), για την ποιότητα των αναπαραστάσεων γενικευμένων αλληλεπιδράσεων (representations of generalized interactions), του επικληθέντος συντρόφου (evoked companion) και του σχήματος του υπάρχειν μαζί με τη μητέρα (schema of being with the mother) (Stern, 1985) κ.ο.κ. Όλα αυτά τα αναπτυξιακά επιτεύγματα διευκολύνουν το παιδί να αντιμετωπίζει το φυσιολογικό φόβο της μοναξιάς και να αντέχει τη μοναξιά, αναμένεται όμως να μη λαμβάνουν χώρα στα παιδιά με σοβαρό πρώιμο τραύμα.

Όπως είναι γνωστό από το DSM-IV (1994), ένα βασικό κριτήριο της διαταραχής του άγχους αποχωρισμού είναι ότι το παιδί είναι «επίμονα και υπερβολικά φοβισμένο ή απρόθυμο να μείνει μόνο». Στις αναπτυξιακές μελέτες της η Anna Freud (1965) επέκρινε την τακτική του δυτικού πολιτισμού να αφήνει τα παιδιά πολλές ώρες μόνα τους, με την πεποίθηση ότι είναι υγιές τα παιδιά να κοιμούνται μόνα και να παίζουν μόνα. Μια τέτοια τακτική δεν επιτρέπει στα παιδιά ένα βαθμό ικανοποίησης των ενορμήσεων τους και τελικά δεν τα διευκολύνει να απολαμβάνουν τις ώρες της μοναξιάς τους.

Η ικανότητα του ανθρώπου να είναι μόνος του (capacity to be alone), την οποία ανέδειξε και ανέλυσε ιδιοφυώς ο D.W. Winnicott (1958/1965), είναι μια μεγάλη ανθρώπινη κατάκτηση, ένα από τα πιο σημαντικά δείγματα της ωριμότητας στη συναισθηματική ανάπτυξη, καθώς επιτρέπει στον άνθρωπο να βιώσει αυθεντικές, προσωπικές εμπειρίες και να ανακαλύψει τον αληθή εαυτό του (true self). Ο Winnicott (1958/1965) διευκρίνιζε ότι δε συζητούσε ακριβώς την κατάσταση κατά την οποία είναι κανείς μόνος του, δηλαδή την κυριολεκτική μοναξιά. Η ικανότητα να είναι κανείς μόνος σημαίνει, κατά παράδοξο τρόπο, ότι πάντα υπάρχει κάποιος ο οποίος «σε έσχατη ανάλυση και σε ασυνείδητο επίπεδο εξισώνεται με τη μητέρα» (σ. 420). Αλλά και άλλοι ψυχαναλυτές έχουν τονίσει τη μεγάλη σημασία που έχουν για την ανάπτυξη τα διαστήματα κατά τα οποία το βρέφος ή το νήπιο είναι «μόνο» – με την παρουσία του σημαντικού άλλου προσώπου, ή κατά την απουσία του. Για παράδειγμα, ο Balint (1959, 1968) εισηγήθηκε τον όρο «περιοχή της δημιουργίας» (area of creation), ως μια αναπτυξιακή κατάκτηση κατά την οποία το υποκείμενο είναι μόνο του και παράγει κάτι μόνο του. Ο Stern (1995), βασισμένος και στη σύγχρονη έρευνα στο πεδίο της αναπτυξιακής ψυχολογίας του βρέφους, περιέγραψε το σχήμα του υπάρχειν μαζί με τον εαυτό (schema of being with the self) (βλ. και Γαλανάκη, 2004). Ο Bollas (1989) κάνει λόγο για το ιδίωμα (idiom), έννοια παρεμφερή με την έννοια του «αληθούς εαυτού» του Winnicott, το οποίο εκδιπλώνεται κατά τη σύνδεσή του με τον κόσμο των αντικειμένων, ιδιαίτερα σε καταστάσεις έκστασης. Πιο πρόσφατα, η Buchholz (1997· Buchholz & Sorter, 2000), επικαλούμενη και ερευνητικά ευρήματα για τα βρέφη (π.χ., Beebe & Lachman, 1988, 1994), τονίζει τη σημασία που έχουν για την πρόωμη αυτή ηλικία οι εμπειρίες αποσύνδεσης και σωματικής ή ψυχικής απόσυρσης, οι οποίες θα πρέπει να εξισορροπούνται με τις εμπειρίες του σχετίσθαι. (Η αξία του χρόνου που είναι κανείς μόνος του τονίστηκε και από ερευνητές και μελετητές, π.χ. Storr, 1988 και Larson, 1999. Ακόμα και τα μικρά παιδιά, αν ερωτηθούν, αναγνωρίζουν τις θετικές λειτουργίες της κυριολεκτικής μοναξιάς, όπως έδειξε πρόσφατη έρευνα στον παραμελημένο αυτό χώρο, Galanaki, 2004.)

Για τα παιδιά των ιδρυμάτων η αδυναμία να μείνουν κυριολεκτικά μόνα ήταν μεγάλη. Αυτό δείχνει το ακόλουθο απόσπασμα που αφορά στα τέσσερα από τα έξι παιδιά του στρατοπέδου συγκέντρωσης (Freud & Dann, 1951):

Δεκέμβριος 1945.– Στη διάρκεια ενός περιπάτου, η Μίριαμ μένει πιο πίσω από τα άλλα παιδιά και τραγουδά: «Η Μίριαμ έρχεται, η Μίριαμ έρχεται». Αφού κανείς δε σταματά και δεν της δίνει σημασία, το τραγούδι της εκφράζει μια όλο και πιο άσχημη διάθεση: «Η Μίριαμ έρχεται-ε-ε-ε!». Ξαφνικά τα αγόρια προσέχουν πως έχει μείνει μόνη και τρέχουν πίσω προς το μέρος της. Ο Τζων και ο Πήτερ την οδηγούν προς τα εμπρός, ο Πωλ την ακολουθεί από πίσω για να κλείσει την πομπή αυτή και τα τέσσερα παιδιά τραγουδούν όλα μαζί: «Η Μίριαμ έρχεται!». (σ. 135)

Επίσης, όσα παιδιά είχαν τους φυσικούς τους γονείς και τους επισκέπτονταν για ένα χρονικό διάστημα, όταν επέστρεφαν στο ίδρυμα, αδυνατούσαν να κοιμηθούν μόνα τους τη νύχτα. Σε όλα αυτά τα παιδιά το διευκολυντικό οικογενειακό περιβάλλον στα πρώτα χρόνια της ζωής έπασχε και η εσωτερίκευση του μητρικού αντικειμένου, που κάνει τον άνθρωπο να μη νιώθει μοναξιά ακόμα κι όταν είναι μόνος, δεν είχε συντελεστεί. (Ας σημειωθεί ότι οι καταγραφές της Anna Freud έγιναν προτού ο Winnicott δημοσιεύσει τη μελέτη του για την ικανότητα του ανθρώπου να είναι μόνος.)

Προς το σκοπό αυτό, απαιτείται και *επαρκής χρόνος* που είναι ο άνθρωπος μόνος του. Αυτό δεν παρεχόταν, όπως σημειώνει η ίδια η Anna Freud (Freud & Burlingham, 1944), στο ίδρυμα και, τουλάχιστον στα παιδιά του στρατοπέδου συγκέντρωσης, ούτε και πριν από αυτό. Τα παιδιά είχαν λίγες ευκαιρίες να είναι μόνα τους χωρίς επίβλεψη και να περιπλανηθούν ελεύθερα μέσα στα όρια του σπιτιού. Η ευεργετική μοναξιά δεν είχε θέση ανάμεσα στις δραστηριότητες της καθημερινής τους ζωής. Ακόμα και ο ύπνος, αυτός ο τρόπος που η φύση διαθέτει για να εξασφαλίζει ότι κάποιες ώρες της ημέρας ο άνθρωπος θα είναι μόνος για να δομήσει και να αναδομήσει τα ερεθίσματα και τις εμπειρίες του, ήταν σε όλα τα παιδιά διαταραγμένος.

Τέλος, υπάρχει μια άλλη παρατήρηση της Anna Freud (Freud & Burlingham, 1973) η οποία, αν και εξαιρετικά λακωνική, παρέχει ενδείξεις για την επιθυμία και την ικανότητα των παιδιών να είναι μόνα. Παρατήρησε ότι τα παιδιά συνήθιζαν να φτιάχνουν στο παιχνίδι τους «καταφύγια» από διάφορα υλικά και πρόσθεσε ότι αυτά αντικαθιστούσαν αυτό που, υπό φυσιολογικές συνθήκες, θα ονομάζαμε «παιχνιδόσπιτο». Στο παιχνίδι αυτό, τα παιδιά δραματοποιούσαν οπωσδήποτε τον πόλεμο (άλλωστε στην ίδια μελέτη η Freud σημειώνει ότι τα ίδια παιδιά έπαιζαν και πολεμικά παιχνίδια – π.χ., βομβαρδισμούς σπιτιών). Εκτός από αυτό όμως, το παιχνίδι του καταφύγιου (δυστυχώς για το πώς παιζόταν δεν έχουμε περισσότερες πληροφορίες) θα μπορούσε να ερμηνευθεί και ως μια προσπάθεια του παιδιού που βρέθηκε στη δίνη του πολέμου να διατηρήσει ανέπαφο τον πυρήνα (core) της προσωπικότητάς του, δηλαδή το αυστηρά ιδιωτικό μέρος του εαυτού του, που δεν επικοινωνεί, είναι μόνιμα απομονωμένο κατά τον Winnicott (1963/1965). Ο πυρήνας αυτός αποτελεί μέρος του αληθούς εαυτού του παιδιού και είναι βέβαιο ότι η εμπειρία του τραυματικού αποχωρισμού συνιστούσε, μεταξύ άλλων, και απειλή ότι ο πυρήνας αυτός θα αποκαλυφθεί και θα αλλαχθεί βίαια. Επιπλέον, υποθέτουμε ότι στο παιχνίδι του καταφύγιου δινόταν η ευκαιρία στα παιδιά να παίξουν το *παιχνίδι του κρυφτού* και να αντλήσουν ικανοποίηση με το να ελέγχουν την εναλλαγή «κρύβομαι – αφήνω να με ανακαλύψουν». Ενδεχομένως το κάθε παιδί μπορούσε έτσι να έχει ένα «μυστικό μέρος» δικό του, όπου μπορούσε να είναι μόνο του και την ίδια στιγμή μαζί με τον εαυτό του.

Η αντιμετώπιση της μοναξιάς

Οι τρόποι με τους οποίους τα νήπια και τα παιδιά αντιμετωπίζουν τη μοναξιά είναι ένα θέμα εξαιρετικά παραμελημένο από τη διεθνή έρευνα στο πεδίο της αναπτυξιακής ψυχολογίας και ψυχοπαθολογίας. Σε μια πρόσφατη έρευνα που έγινε στην Ελλάδα (Besevegis & Galanaki, in press), βρέθηκε ότι, κατά τις δηλώσεις τους, τα παιδιά 7-12 ετών επιχειρούν να βελτιώσουν τις σχέσεις τους και τον εαυτό τους μέσα στις σχέσεις (π.χ., αναζητούν συντροφιά σε γονείς, αδέρφια, συνομηλίκους, προσπαθούν να βελτιώσουν τις δεξιότητές τους μόνα τους ή με βοήθεια), καθώς και να διαχειριστούν το δυσάρεστο συναίσθημα (π.χ., ασχολούνται με δραστηριότητες όπως το παιχνίδι, αλλάζουν την εστία της προσοχής τους, επανεκτιμούν και αναπλαισιώνουν τη σοβαρότητα της κατάστασης ή επιχειρούν τη σκόπιμη λήθη). Τέτοιου είδους ευρήματα υποστηρίζουν την άποψη ότι τα παιδιά, υπό φυσιολογικές συνθήκες, έχουν αρκετά ανεπτυγμένες ικανότητες για να αντιμετωπίσουν την επώδυνη μοναξιά.

Η Anna Freud (1955/1968) υποστήριξε ότι το παιδί είναι εξαιρετικά *ανθεκτικό*, ότι διαθέτει την ικανότητα να επανέρχεται στην πορεία της φυσιολογικής ανάπτυξης μετά το ψυχικό τραύμα. Άλλωστε γενικά στη θεωρία της το παιδί κινείται προς τα πίσω κατά μήκος των *αναπτυξιακών γραμμών* (developmental lines) για να χειριστεί μια τρέχουσα, εν δυνάμει αποδιοργανωτική, πρόκληση και, στη συνέχεια, προχωρά πάλι μπροστά (A. Freud, 1965). Συναφώς στις καταγραφές της Anna Freud και των συνεργατών της ανευρίσκεται μια πληθώρα τρόπων με τους οποίους τα παιδιά του ιδρύματος αντιμετώπιζαν την επώδυνη μοναξιά και το φόβο της μοναξιάς. Είδαμε παραπάνω το «γάντζωμα» στα αντικείμενα, την πείνα γι' αυτά και τους βίαιους δεσμούς που διαμόρφωναν τα παιδιά. Επίσης, αναφερθήκαμε στον προστατευτικό ρόλο που έπαιξαν οι φιλικές σχέσεις με τα άλλα παιδιά, οι οποίες ήταν έντονες και μακράς διάρκειας. Εδώ θα εστιάσουμε περισσότερο σε άλλους τρόπους αντιμετώπισης της επώδυνης μοναξιάς και του φόβου της μοναξιάς, που είναι το παιχνίδι, οι φαντασιώσεις και οι μηχανισμοί άμυνας, όπως η παλινδρόμηση και η ταύτιση.

Δυστυχώς, στις καταγραφές της Anna Freud σπανίζουν οι παρατηρήσεις του τρόπου με τον οποίο έπαιζαν τα παιδιά. Θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να υπήρχε μια λεπτομερής περιγραφή της διαδικασίας αυτού του *παιχνιδιού* και να συγκρινόταν με άλλα διάσημα «παιχνίδια αποχωρισμού» των παιδιών, όπως το παιχνίδι «fort-da», που περιέγραψε ο Freud (1920/1955), ή το «παιχνίδι του σπάγκου» που έπαιζε ένα επτάχρονο αγόρι δραματοποιώντας την άρνηση του αποχωρισμού από τη μητέρα, όπως το περιέγραψε και το ερμήνευσε ο Winnicott μεταγενέστερα (πρώτη δημοσίευση το 1960, περιλαμβάνεται στο Winnicott, 1971). Υπάρχει μόνο η διάπιστωση ότι τα παιδιά εκδήλωναν συμπεριφορές ενδεικτικές μητρικής στοργής και τρυφερότητας προς τις κούκλες και τα άλλα μαλακά παιχνίδια, όπως τα αρκουδάκια (Freud & Burlingham, 1973). Έπαιζαν διαρκώς το παιχνίδι «μαμά και παιδί». Η μεγαλύτερη απόδειξη της φιλίας τους προς τα άλλα παιδιά ήταν το να δανείσουν αυτό το παιχνίδι σε ένα άλλο παιδί. Αλλά, όπως καταθέτει η Anna Freud, «νιώθει κανείς συχνά ότι η κούκλα δεν αντιπροσωπεύει το μωρό που μπορεί να φροντίσει το παιδί, αλλά μάλλον ότι η κούκλα αντιπροσωπεύει την ίδια την απύουσα μητέρα» (σ. 198). Τέτοια παιχνίδια ρόλων, τα οποία έχουν το κοινό χαρακτηριστικό ότι επαναλαμβάνονται, αντιπροσωπεύουν την ενεργό και ευχάριστη διαχείριση της επώδυνης εγκατάλειψης και παράλληλα προωθούν την ικανότητα του παιδιού για ταύτιση (Bergman, 1999).

Επίσης, η Anna Freud (Freud & Burlingham, 1973) παρατήρησε ότι αρκετά παιδιά εφεύρισκαν φανταστικές μητέρες και φανταστικούς πατέρες και αυτές οι φαντασιώσεις τα διευκόλυναν να μη νιώθουν μόνα τους, εγκαταλεημένα και αβοήθητα. Και στη μεταγενέστερη μελέτη της για το χαμένο αντικείμενο η Freud (1967) κάνει μια αναδρομική διαπίστωση για τα παιδιά των ιδρυμάτων αυτών. Γράφει ότι πολλά από αυτά έλεγαν πως η χαμένη μητέρα τους ένιωθε θλίψη, μοναξιά και νοσταλγία και εξέφραζαν την επιθυμία να της τηλεφωνήσουν, ιδίως τη νύχτα, να της στείλουν δέμα ταχυδρομικώς κ.ά., όπως έκαναν και οι ίδιες οι μητέρες. Με το μηχανισμό της *προβλητικής ταύτισης*, τα παιδιά απέδιδαν την οδύνη του αποχωρισμού τους από τη μητέρα σε αυτή και στη συνέχεια ταύτιζονταν με την εικόνα της μητέρας, ώστε να νιώθουν λιγότερο ανήμπορα και περισσότερο ικανά να ελέγξουν την κατάσταση στην οποία βρίσκονταν.

Αντίθετα, στην άλλη μελέτη της Anna Freud (Freud & Dann, 1951) για τα έξι παιδιά που έζησαν μαζί στο στρατόπεδο συγκέντρωσης υπάρχει μια διαφορετική διαπίστωση. Τα παιδιά αυτά χρησιμοποιούσαν μόνο τα μαλακά παιχνίδια, κυρίως κούκλες και αρκουδάκια, όχι για να παίζουν, αλλά κυρίως για *αυτοθεωτική ικανοποίηση* (π.χ., πιπίλισμα, αυνανισμός) ή ως υποκατάστατα αυτής της ικανοποίησης. Κανένα παιδί δεν μπορούσε να αποκοιμηθεί χωρίς αυτά και, εάν αυτό συνέβαινε, ξυπνούσε τη νύχτα και έκλαιγε για την απουσία του. Παρατηρήθηκε μάλιστα και κυκλοφορία αυτού του πολύτιμου αντικειμένου κατά τη διάρκεια της νύχτας.

Σύμφωνα με τον Winnicott (1971, σ. 39), τέτοιες συμπεριφορές δεν αποτελούν παιχνίδι, γιατί «όταν το παιδί παίζει, το αυνανιστικό στοιχείο ουσιαστικά λείπει ή, με άλλα λόγια, εάν, ενώ το παιδί παίζει, η σωματική διέγερση της συμμετοχής των ενστίκτων γίνει φανερή, τότε το παίξιμο σταματά ή πάντως χαλά». Επιπλέον, το αποστερημένο παιδί είναι εξαιρετικά ανήσυχο και ανίκανο να παίξει και η δημιουργική χρήση των αντικειμένων απουσιάζει ή είναι αβέβαιη. Η ζωή στο δυνητικό χώρο, στην τρίτη περιοχή της εμπειρίας, στο ενδιάμεσο διάστημα μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής πραγματικότητας και η χρήση των *μεταβατικών αντικειμένων* και των *μεταβατικών φαινομένων*, όπως τα περιέγραψε ο Winnicott (1951/1958, 1971), φαίνεται ότι ήταν διαταραγμένη στα έξι αυτά παιδιά, που είχαν και το σοβαρότερο πρώιμο τραύμα. Ο Winnicott (1951/1958, σ. 232) υποστήριξε ότι και στην παιδική ηλικία είναι δυνατόν να επιμείνει το αρχικό μαλακό αντικείμενο της βρεφικής ηλικίας, ώστε «να είναι απολύτως απαραίτητο στο παιδί για να αποκοιμηθεί, ή σε στιγμές μοναξιάς, ή όταν υπάρχει απειλή από καταθλιπτική διάθεση». Όμως, μιλώντας με όρους του Bollas (1992), φαίνεται ότι στα παιδιά αυτά ο δυνητικός χώρος είχε *καταρρεύσει* και είχε *οικοδομηθεί* ένας *κόσμος εναλλακτικών αντικειμένων*, μακριά από τον πραγματικό, ένας κόσμος που διαχωριζόταν από τον καθαυτό κόσμο των εσωτερικευμένων αντικειμένων με τη «γραμμή των φαντασμάτων» (βλ. και Γαλανάκη, 2003β).

Μια σχετική με το θέμα της παλινδρόμησης παρατήρηση της Anna Freud (Freud & Burlingham, 1944) αφορά στη συμπεριφορά των μικρών παιδιών όταν έμεναν μόνα (π.χ., στην κούνια, στο πάγκο), ή στη μονάδα των ασθενών όταν έπασχαν από μεταδοτικό νόσημα. Συχνά τα παιδιά εκδήλωναν *παλινδρομική κίνηση του σώματος* (rocking), καθώς και, αυτοκαταστροφικά, το *χτύπημα του κεφαλιού* τους πάνω σε επιφάνειες, συνήθως συνοδευόμενο από κλάμα. Αυτές τις συμπεριφορές (μαζί με το πιπίλισμα του δαχτύλου) η Anna Freud τις ερμήνευσε ως αποτέλεσμα της ιδρυματικής ζωής.

Τα παιδιά του ιδρύματος, που βίωναν την απώλεια ή τον αποχωρισμό, είχαν, όπως

περιγράφει η Anna Freud (Freud & Burlingham, 1973), απαιτήσεις για άμεση ικανοποίηση *στοματικών αναγκών* (π.χ., λαμαργία για τροφές, κυρίως γλυκά, λαχτάρα για ρούχα και υφάσματα), κάτι που η ίδια ερμηνεύει, με την κλασική φροϋδική θέση, ως *παλινδρόμηση* στο στοματικό στάδιο, στον πρωτογενή ναρκισσισμό. Με την παλινδρόμηση αυτή το παιδί, που δεν μπορεί να αντλήσει, όπως ο ενήλικος, αποθέματα δύναμης από την ανάμνηση σχέσεων του παρελθόντος και από την προοπτική σχέσεων στο μέλλον, προσπαθεί να καταπολεμήσει την αίσθηση της εγκατάλειψης, την οδύνη και τον πόθο για το χαμένο αντικείμενο, τη γενικότερη έλλειψη ικανοποίησης από τις ανθρώπινες σχέσεις και την απελπισία. Όπως εξηγούσε η Anna Freud (Freud & Burlingham, 1973), η παλινδρόμηση αυτή καθυστερεί την ομαλή ανάπτυξη του παιδιού, αποτελεί μάλλον ένα «φάρμακο» για την προσωρινή ανακούφιση από το επώδυνο συναισθημα του παιδιού ότι είναι μόνο και αβοήθητο και αναμένεται να τερματιστεί εάν το παιδί διαμορφώσει εκ νέου μια σταθερή σχέση με ένα μητρικό πρόσωπο.

Ωστόσο υπάρχει και μια άλλη ερμηνεία της έντονης επιθυμίας των παιδιών να ικανοποιήσουν υλικές ανάγκες, εκτός από την παλινδρόμηση στη στοματική ικανοποίηση. Είναι η ηθολογική προσέγγιση της μοναξιάς (την οποία περιγράψαμε στο υποκεφάλαιο «Ο φόβος της μοναξιάς στα παιδιά του ιδρύματος»). Για να θυμηθούμε την άποψη του Winnicott (1988, σ. 115) για τα «λιγότερο τυχερά» παιδιά, γι' αυτά «το φιλοσοφικό πρόβλημα γίνεται και παραμένει ζωντανό, ζήτημα ζωής ή θανάτου, θρέψης ή λιμοκτονίας». Πράγματι, η ίδια η επιβίωση των παιδιών αυτών είχε διακυβευθεί, ήταν σε κίνδυνο, με αποτέλεσμα να αναζητούν διαρκώς την υλική υποστήριξη και την ασφάλεια.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Οι καταγραφές της Anna Freud και των συνεργατών της στα παιδιά-θύματα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, τα οποία φιλοξενήθηκαν στο ίδρυμα Hampstead Nurseries στο Λονδίνο, περιέχουν σοβαρές ενδείξεις για να υποστηρίξουμε ότι τα παιδιά με πρώιμο και πολλαπλό ψυχικό τραύμα (πόλεμος, απώλεια γονέων ή αποχωρισμός από αυτούς και τα αδέρφια, εισαγωγή σε ίδρυμα), που δυστυχώς αφθονούν και στις μέρες μας διεθνώς, βιώνουν ποικίλες πλευρές της οικουμενικής και συχνής εμπειρίας της μοναξιάς με τρόπο διαστρεβλωμένο και αποκλίνοντα.

Η εκκίνηση της εργασίας αυτής ήταν η εννοιολογική διάκριση μεταξύ κυριολεκτικής, επώδυνης και ευεργετικής μοναξιάς και αυτές ακριβώς τις τρεις μορφές μοναξιάς αναζητήσαμε στις καταγραφές. Ακολούθως, επιχειρήσαμε να διευκρινίσουμε πώς συνδέονται η μοναξιά και το άγχος αποχωρισμού, μολονότι πρέπει να σημειωθεί ότι αυτό το ερώτημα παραμένει ανοιχτό και χρειάζεται περαιτέρω μελέτη και διερεύνηση. Κατά τη συζήτηση των καταγραφών της Anna Freud και των συνεργατών της, βασιστήκαμε στις απόψεις των πρωτοπόρων μελετητών της μοναξιάς, όπως ο Weiss, η Fromm-Reichmann και ο Sullivan (οι οποίοι είχαν ως αφετηρία τους την ψυχανάλυση), και αξιοποιήσαμε σύγχρονα ερευνητικά δεδομένα από το πεδίο της μοναξιάς των παιδιών, κυρίως αυτά που αφορούν στην υποκειμενική αντίληψη της μοναξιάς από τα παιδιά, τη σχέση της με την ποιότητα του δεσμού με τους γονείς, τις φίλιες και την αποδοχή των παιδιών, καθώς και τους τρόπους αντιμετώπισής της.

Συζητήσαμε αναλυτικά τους τρόπους κατά τους οποίους, όπως φαίνεται στις καταγραφές της Anna Freud, η ίδια η ποιότητα της μοναξιάς, ο φυσιολογικός φόβος της μοναξιάς, το άγχος αποχωρισμού στις σχέσεις με τους γονείς, τα αδέρφια και τους συνομηλίκους, οι τρόποι αντιμετώπισης της μοναξιάς (π.χ., διαμόρφωση σχέσεων, παιχνίδι, φαντασιώσεις, μηχανισμοί άμυνας), η ικανότητα του ανθρώπου να είναι μόνος του και η δημιουργική αξιοποίηση της μοναξιάς αποκλίνουν από το φυσιολογικό στα παιδιά με πρώιμο τραύμα. Στο σχολιασμό των καταγραφών αυτών επικαλεστήκαμε κορυφαίες ψυχαναλυτικές απόψεις για τον αποχωρισμό και τη μοναξιά, κυρίως αυτές του Freud και του Winnicott, αλλά και άλλες, όπως της Mahler, του Stern κ.ά. Από όλα αυτά κατέστη σαφές ότι η απόκλιση της εμπειρίας της μοναξιάς στα παιδιά με πρώιμο και πολλαπλό ψυχικό τραύμα είναι τέτοια που να επιβάλλει ψυχοθεραπευτική παρέμβαση. Ο στόχος της παρέμβασης πρέπει να είναι η αποκατάσταση του διαλόγου ανάμεσα στην απουσία και την παρουσία, στην απόσταση και την εγγύτητα, στον αποχωρισμό και στην επανεύρεση.

Το κενό που υπάρχει διεθνώς στον εντοπισμό, τη συζήτηση και την απόπειρα σύνθεσης σημαντικών ψυχαναλυτικών απόψεων για τις απαρχές της μοναξιάς και του αποχωρισμού γενικά και, ειδικά, όταν υπάρχει πρώιμο τραύμα, θα πρέπει να καλυφθεί από μελλοντικές μελέτες. Ακόμα μεγαλύτερη συμβολή θα συνιστούσε η αξιοποίηση των σύγχρονων ερευνητικών δεδομένων από την πειραματική ψυχολογία των βρεφών και των νηπίων, κατά τη διαμόρφωση ενός θεωρητικού μοντέλου για την ερμηνεία αυτού του φαινομένου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- AINSWORTH M.D.S. & WITTIG B.A. (1969). Attachment and exploratory behavior of one-year-olds in a strange situation. Στο B.M. Foss (ed.), *Determinants of infant behaviour*. τόμ. 4 (σ. 113-136). Methuen: London.
- AMERICAN PSYCHIATRIC ASSOCIATION. (1994). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (4th ed.). Washington, DC: Author.
- BALINT M. (1959). *Thrills and regressions*. New York: International Universities Press.
- BALINT M. (1968). *The basic fault: Therapeutic aspects of regression*. London/New York: Tavistock.
- BEEBE B. & LACHMANN F.M. (1988). The contribution of mother-infant mutual influence to the origins of self- and object relations. *Psychoanalytic Psychology*, 5: 305-337.
- BEEBE B. & LACHMANN F.M. (1994). Representation and internalization in infancy: Three principles of salience. *Psychoanalytic Psychology*, 11: 127-165.
- BERGMAN A. (1999). *Ours, yours, mine: Mutuality and the emergence of the separate self*. Northvale, NJ: Jason Aronson.
- BERLIN L.J., CASSIDY J. & BELSKY J. (1995). Loneliness in young children and infant-mother attachment: A longitudinal study. *Merrill-Palmer Quarterly*, 41: 91-103.
- BESEVEGIS E. & GALANAKI E. (in press). Coping with loneliness in childhood. *European Journal of Developmental Psychology*.
- BOLLAS C. (1989). *Forces of destiny*. London: Free Association Books.
- BOLLAS C. (1992). *Being a character: Psychoanalysis and self-experience*. New York: Hill & Wang.

- ΒΟΡΡΙΑ Π. (2005). Η θεωρία του δεσμού: αξιοσημείωτες εξελίξεις. *Παιδί και Έφηβος: Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία*, 7(1), 9-14.
- ΒΟΡΡΙΑ Π. & ΠΑΠΑΛΗΓΟΥΡΑ Ζ. (1999). Η θεωρία του δεσμού. *Παιδί και Έφηβος: Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία*, 1(2), 27-40.
- BOWLBY J. (1973a). Affectional bonds: Their nature and origin. Στο R.S. Weiss (ed.), *Loneliness: The experience of emotional and social isolation* (σ. 38-52). Cambridge, MA: MIT Press.
- BOWLBY J. (1973b). *Attachment and loss. τόμ. 2: Separation. Anxiety and anger*. London: Hogarth Press.
- BUCHHOLZ E.S. (1997). *The call of solitude: Alonetime in a world of attachment*. New York: Simon & Schuster.
- BUCHHOLZ E.S. & SORTER D. (2000). Recovering solitude: Psychoanalysis and the developmental need for alonetime. *Psychoanalysis and Psychotherapy*, 17: 97-119.
- ΓΑΛΑΝΑΚΗ Ε. (2003α). Η μοναξιά στη θεωρία του Winnicott. *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Τόμος ΛΔ'*, 131-150.
- ΓΑΛΑΝΑΚΗ Ε. (2003β). Η «νεκρή» μητέρα: Αναζητώντας τις αναπτυξιακές ρίζες της ψυχικής διαταραχής (Πρόλογος: Σ. Μπεράτη). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- ΓΑΛΑΝΑΚΗ Ε. (2003γ). Οικογένεια και μοναξιά: Η άποψη του παιδιού. *Παιδί και Έφηβος: Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία*, 5(1), 53-79.
- ΓΑΛΑΝΑΚΗ Ε. (2004). «Σχήμα του υπάρχειν μαζί με τον εαυτό»: Μια παραμελημένη διάσταση της θεωρίας του Daniel Stern. *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 85: 87-92.
- CASSIDY J. & ASHER S.R. (1992). Loneliness and peer relations in young children. *Child Development*, 63: 350-365.
- CASSIDY J. & BERLIN L.J. (1999). Understanding of the origins of childhood loneliness: Contributions of attachment theory. Στο K.J. Rotenberg & S. Hymel (eds), *Loneliness in childhood and adolescence* (σ. 34-55). Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- ERIKSON E.H. (1963). *Childhood and society* (2nd ed.). New York: Norton.
- FAIRBAIRN W.R.D. (1952). *Psychoanalytic studies of personality*. London: Tavistock Publications.
- FONAGY T., TARGET M., STEELE M. & GERBER A. (1995). Psychoanalytic perspectives on developmental psychopathology. Στο D. Cicchetti & D.J. Cohen (eds), *Developmental psychopathology. τόμ. 1: Theory and methods* (σ. 504-554). New York: Wiley.
- FREUD A. (1965). *Normality and pathology in childhood*. New York: International Universities Press.
- FREUD A. (1967). About losing and being lost. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 22: 9-19.
- FREUD A. (1968). The concept of the rejecting mother. Στο *The writings of Anna Freud* (σ. 586-602). New York: International Universities Press. (Original work published 1955).
- FREUD A. & BURLINGHAM D. (1944). *Infants without families: The case for and against residential nurseries*.
- FREUD A. & BURLINGHAM D. (1973). Infants without families: Reports on the Hampstead Nurseries, 1939-1945. Στο *The writings of Anna Freud, τόμ. III*. New York: International Universities Press.
- FREUD A. & DANN S. (1951). An experiment in group upbringing. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 6, 127-168.
- FREUD S. (1953a). Three essays on the theory of sexuality. Στο J. Strachey (Ed. and Trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (τόμ. 7, σ. 123-243). London: Hogarth Press. (Original work published 1905).
- FREUD S. (1953b). Inhibitions, symptoms and anxiety. Στο J. Strachey (Ed. and Trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (τόμ. 20, σ. 87-172). London: Hogarth Press (original work published 1926).
- FREUD S. (1955). Beyond the pleasure principle. Στο J. Strachey (Ed. and Trans.), *The standard*

- edition of the complete psychological works of Sigmund Freud (τόμ. 18, σ. 3-64). London: Hogarth Press (original work published 1920).
- FREUD S. (1963). Anxiety. Στο J. Strachey (Ed. and Trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (τόμ. 16, σ. 392-411). London: Hogarth Press (original work published 1917).
- FREUD S. (1964). An outline of psychoanalysis. Στο J. Strachey (Ed. and Trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (τόμ. 23, σ. 141-207). London: Hogarth Press (original work published 1938).
- FROMM-REICHMANN F. (1990). Loneliness. *Contemporary Psychoanalysis*, 26, 305-330 (original article published 1959).
- GALANAKI E. (2004). Are children able to distinguish among the concepts of aloneness, loneliness, and solitude? *International Journal of Behavioral Development*, 28: 435-443.
- GALANAKI E. (in preparation). *Mahler and Stern on aloneness and loneliness: Points of convergence and divergence*.
- GUNTRIP H. (1968). *Schizoid phenomena, object relations and the self*. New York: International Universities Press.
- HARLOW H.F. & MEARS C. (1979). *The human model: Primate perspectives*. New York: Wiley.
- HAYDEN L. (1989). *The development of the Relational Provisions Loneliness Questionnaire for Children*. Unpublished doctoral dissertation, University of Waterloo, Waterloo, Ontario, Canada.
- HOZA B., BUKOWSKI W.M. & BEERY S. (2000). Assessing peer network and dyadic loneliness. *Journal of Clinical Child Psychology*, 29: 119-128.
- HYMEL S., TARULLI D., HAYDEN THOMSON L. & TERRELL-DEUTSCH B. (1999). Loneliness through the eyes of children. Στο K.J. Rotenberg & S. Hymel (eds), *Loneliness in childhood and adolescence* (σ. 80-106). Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- JAMES W. (1950). *The principles of psychology*. τόμ. 2. New York: Dover Publications (original work published 1890).
- KOHUT H. (1971). *The analysis of the self*. New York: International Universities Press.
- LARSON R.W. (1999). The uses of loneliness in adolescence. Στο K.J. Rotenberg & S. Hymel (eds), *Loneliness in childhood and adolescence* (σ. 244-262). New York: Cambridge University Press.
- MAHLER M.S., PINE F. & BERGMAN A. (1975). *The psychological birth of the human infant*. New York: Basic Books.
- MENDELSON M.D. (1990). Reflections on loneliness. *Contemporary Psychoanalysis*, 26: 330-355.
- PARKER J.G. & ASHER S.R. (1993). Friendship and friendship quality in middle childhood: Links with peer group acceptance and feelings of loneliness and social dissatisfaction. *Developmental Psychology*, 29: 611-621.
- PEPLAU L.A. & PERLMAN D. (1982) (eds). *Loneliness: A sourcebook of current theory, research and therapy*. New York: Wiley.
- QUALTER P. & MUNN P. (2002). The separateness of social and emotional loneliness in childhood. *Journal of Clinical Psychology and Psychiatry*, 43, 233-244.
- ROTENBERG K.J. (1999). Parental antecedents of children's loneliness. Στο K.J. Rotenberg & S. Hymel (eds), *Loneliness in childhood and adolescence* (σ. 176-200). Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- ROTENBERG K.J. & HYMEL S. (eds) (1999). *Loneliness in childhood and adolescence*. New York: Cambridge University Press.
- RUBENSTEIN C.M. & SHAVER S. (1982). The experience of loneliness. Στο L.A. Peplau & D. Perlman (eds), *Loneliness: A sourcebook of current theory, research and therapy* (σ. 206-223). New York: Wiley.

- STERN D.N. (1985). *The interpersonal world of the infant: A view from psychoanalysis and developmental psychology*. New York: Basic Books.
- STERN D. (1995). *The motherhood constellation: A unified view of parent-infant psychotherapy*. New York: Basic Books.
- STORR A. (1988). *Solitude: A return to the self*. New York: Free Press.
- SULLIVAN H.S. (1953). *The interpersonal theory of psychiatry*. New York: Norton.
- WEISS R.S. (1973). *Loneliness: The experience of emotional and social isolation*. Cambridge: MIT Press.
- WEISS R.S. (1974). The provisions of social relationships. Στο Z. Rubin (ed.), *Doing unto others: Joining, molding, conforming, helping, loving* (σ. 17-26). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- WEISS R.S. (1987). Reflections on the present state of loneliness research. Στο M. Hojat & R. Crandall (eds), *Loneliness: Theory, research, and applications*. (σ. 1-16). San Rafael, CA: Select Press.
- WINNICOTT D.W. (1958). Transitional objects and transitional phenomena. Στο D.W. Winnicott, *Collected papers: Through pediatrics to psychoanalysis* (σ. 229-242). London: Tavistock (original article published 1951).
- WINNICOTT D.W. (1958). Primary maternal preoccupation. Στο D.W. Winnicott, *Collected papers: Through pediatrics to psychoanalysis* (σ. 300-305). London: Tavistock (original article published 1956).
- WINNICOTT D.W. (1965). Communicating and not communicating leading to a study of certain opposites. Στο D. W. Winnicott, *The maturational processes and the facilitating environment* (σ. 179-192). New York: International Universities Press. (Original article published 1963).
- WINNICOTT D.W. (1965). The capacity to be alone. Στο D.W. Winnicott, *The maturational processes and the facilitating environment* (σ. 29-36). New York: International Universities Press (original article published 1958).
- WINNICOTT D.W. (1971). *Playing and reality*. London: Tavistock.
- WINNICOTT D.W. (1988). *Human nature*. London: Free Association Books.
- YOUNGBLADE L.M., BERLIN L.J. & BELSKY J. (1999). Connections among loneliness, the ability to be alone, and peer relationships in young children. Στο K.J. Rotenberg & S. Hymel (eds), *Loneliness in childhood and adolescence* (σ. 135-152). Cambridge, MA: Cambridge University Press.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στόχος αυτής της μελέτης είναι να συγκεντρώσει, να παρουσιάσει και να συζητήσει τις αναφορές στο φαινόμενο της μοναξιάς των παιδιών που γίνονται στα γραπτά της Anna Freud (Freud & Burlingham, 1944, 1973; Freud & Dann, 1951), οι οποίες περιλαμβάνουν παρατηρήσεις της ίδιας και των συνεργατών της στα παιδιά-θύματα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (ορφανά παιδιά, παιδιά που έζησαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, παιδιά που αποχωρίστηκαν τους γονείς λόγω των πολεμικών υποχρεώσεων των τελευταίων και της εκκένωσης του Λονδίνου κ.ά.). Η Freud δεν επεξεργάστηκε περαιτέρω τις παρατηρήσεις αυτές, με στόχο μια πληρέστερη κατανόηση του πρώιμου τραύματος στα παιδιά και για τον εμπλουτισμό της αναπτυξιακής θεωρίας της.

Στις παρατηρήσεις της Freud εντοπίζονται και συζητούνται θέματα, όπως η μορφή των ανθρώπινων δεσμών και του άγχους αποχωρισμού των παιδιών αυτών, καθώς και ο συναφής φόβος της μοναξιάς στις σχέσεις με τους γονείς, τα αδέρφια και τους συνομηλίκους, η αποκλίνουσα φύση της μοναξιάς, η αδυναμία των παιδιών να είναι μόνα και να αξιοποιήσουν δημιουργικά τη μοναξιά, καθώς και οι τρόποι αντιμετώπισης της μοναξιάς (π.χ., διαμόρφωση δεσμών, παιχνίδι, φαντασιώσεις, μηχανισμοί άμυνας). Προκύπτει ότι η εμπειρία της μοναξιάς των παι-

διών που έχουν βιώσει τις συνθήκες του πολέμου, την απώλεια των γονέων ή τον πρώιμο αποχωρισμό από αυτούς και τη ζωή στο ίδρυμα είναι ιδιαίτερα επώδυνη, αποκλίνουσα και συνιστά πεδίο ψυχοθεραπευτικών παρεμβάσεων.

Οι παρατηρήσεις της Freud συζητούνται μέσα στο πλαίσιο των παλαιότερων θεωρητικών (κυρίως ψυχαναλυτικών) και των πρόσφατων ερευνητικών προσεγγίσεων της μοναξιάς.

ABSTRACT

The aim of this study was to collect, present, and discuss Anna Freud's references to the phenomenon of aloneness and loneliness among children-victims of World War II. Those references are included in Anna Freud's observations of parentless children, children who had lived in concentration camps, children who were separated from their parents due to the evacuation of London, etc. All these children were living in the residences founded by Anna Freud and her collaborators in London (Freud & Burlingham, 1944, 1973; Freud & Dann, 1951). Unfortunately, Anna Freud did not utilize those observations for the interpretation of severe early trauma and for the formulation of her developmental theory.

Among Anna Freud's observations, various themes on traumatized children's experience of aloneness and loneliness are identified and discussed, the following: type of attachments; separation anxiety in the relationships with parents, siblings, and peers; fear of loneliness; nature of loneliness; inability to be alone; inability to use aloneness constructively; disturbed and non-disturbed ways of mastering the fear of loneliness (e.g. attachment, playing, fantasies, defence mechanisms). The discussion points that aloneness and loneliness among children with such severe early traumas (war, death of parents, separation from parents, hospitalization) constitute extremely painful and deviant experiences, warranting psychotherapeutic intervention.

Anna Freud's observations are discussed in the framework of the classic psychoanalytic approaches, as well as some recent empirical investigations on children's experience of aloneness and loneliness.